

תיעוד של טראומה – בין 'חורבן פאָרשונג' לתיעוד אירועי 7 באוקטובר

מלי איזנברג

"המטרה היא להעניק לנותני העדויות את הזמן והמרחב הבטוח לספר את סיפורם בדרכם, באופן אותנטי וללא הכוונה, על מנת לקבל את הסיפור האישי 'נקי' ככל האפשר. אנחנו לא אותם אנשים שהיינו לפני שבוע ולעולם לא נחזור להיות. גילינו שיש פער בין עדויות הניצולים לצרכי התקשורת או הסברה, שהם קצרים וקליטים מטבעם, ובין הצרכים של העדים עצמם ושל הדורות הבאים. אנחנו רוצים ללכוד את הרגע ההיסטורי הזה בצורה כמה שיותר מפורטת ונאמנה למקור, בקצב של הניצולים ולפי הצורך שלהם. למראיין והן למרואיין."

שגיא אלוני, יוזם מיזם התיעוד 'עדות 710' -

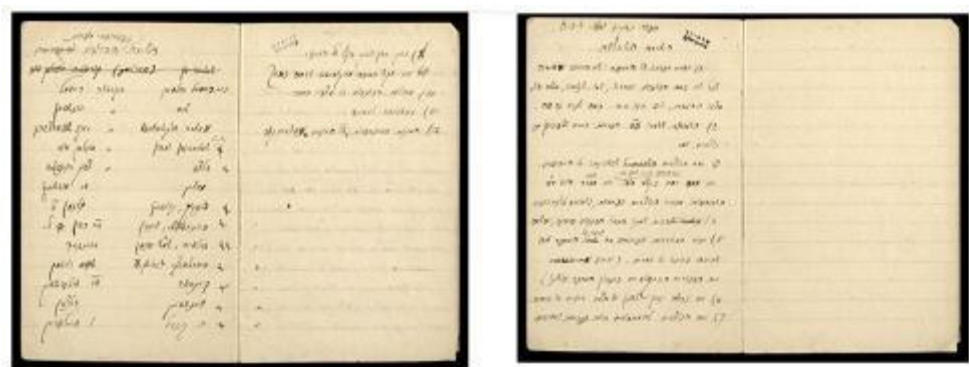
מאגר עדויות היסטורי לאירועי שבעה באוקטובר

אירועי הטבח ביישובי עוטף עזה בשבת בשבעה באוקטובר עוררו גל של יוזמות תיעוד. באתר של הספרייה הלאומית מצוין, כי זו, האמונה על איסוף, שימור והנגשת הזיכרון הקולקטיבי של העם היהודי ומדינת ישראל, החלה במיזם תיעוד ושימור ארוך-טווח בהיקף חסר תקדים, המרכז עשרות מיזמי תיעוד הפועלים ברחבי הארץ ואף בעולם היהודי. מיזם התיעוד הנרחב הוקם למען הניצולים עצמם, למען הזיכרון הלאומי, המחקר ההיסטורי והנגשת העדויות לטווח הארוך.

את יוזמות התיעוד של אירועי הטבח האחרונים אבקש למקם בהקשר ההיסטורי של תיעוד הפוגרומים בעולם היהודי בתחילת המאה ה-20 כפרקטיקה של תיעוד אסונות המשמשת אמצעי הגנה.

מאז פרעות 'סופות בנגב', שניצתו בעקבות רצח הצאר אלכסנדר השני בשנים 1881-1882, נתפס המונח 'פוגרום', הן ברוסיה הצארית הן מחוצה לה, בתור פעולה אלימה של טבח ורצח בקהילות היהודיות, וברבות הימים נעשה למונח המתאר כל אלימות שרקעה אתני. לפוגרומים היו כמה מאפיינים בולטים: ראשית, האכזריות הרבה שבה נרצחו הקורבנות בשל רצונם של הפורעים להגביר ככל האפשר את ייסורי המוות. שנית, הביזה השיטתית של הקורבנות: בתי היהודים רוקנו מכל חפציהם, ובמקרים רבים אף נעקרו משקופי החלונות והדלתות. לעתים קרובות דרשו הפורעים כסף וחפצי ערך ככופר נפשם של הקורבנות, אך גם גזלו אותם בכוח. שלישית, מעשי האונס ההמוניים של נשים. מאפיין זה מתועד גם באירועים היסטוריים מאוחרים לפוגרומים, כמו כיבוש גרמניה בידי הצבא האדום בשנת 1945 ומלחמת האזרחים ביוגוסלביה בשנות התשעים של המאה העשרים. כך אירע – הדבר מתברר בהדרגה – גם באירועי שבעה באוקטובר, והיקף התופעה מרמז על מדיניות שיטתית. אונס המוני הוא מעשה הנובע מתפיסות מגדריות, כמעשה של הוכחת 'עליונות גברית' של המנצחים; נוסף לזה, הנאנסות – אם אינן נרצחות – צפויות ללדת ילדים 'מוכתמים', והם יהיו הדור הבא של הקבוצה המותקפת ונשאי הנחיתות שלה.

'מחקר החורבן' ('חורבן פאָרשונג') – [1] המעשה הראשון של אלימות קיבוצית אשר הוליך לכתיבה היסטורית היה פוגרום קישינב ב-1903. בעקבות פוגרום זה נאספה קבוצה של אינטלקטואלים יהודים, ובהם ההיסטוריון שמעון דובנוב, המשורר חיים נחמן ביאליק ואחרים, אשר ביקשו לייסד לשכת מידע שתאסוף את הנתונים מהשטח ותפיץ את האמת ההיסטורית בדוח מפורט לקהילות היהודיות במערב אירופה. חברי הקבוצה קיוו כי יהודי מערב אירופה יפיצו את הדוח ויפעילו לחץ דיפלומטי על ממשלותיהם לסייע לפליטים היהודים ולעצור את גל האלימות. ביאליק נשלח לקישינב מצויד בסל שאלות שקיבל מדובנוב ועליהן הוא התבקש לתת את הדעת בראיונותיו עם היהודים פליטי החרב, ובהן: פרטים אישיים של העד או העדה (גיל, מעמד חברתי, מקום מגורים, מספר שנות מגוריו בקישינב); שאלות בנוגע ליחסים בין הנוצרים ליהודים לפני הפוגרום ובמהלכו – אם נרשמו סימני התנגדות (יחידים או קיבוציים), אם הייתה פגיעה ברכוש ובגוף, אם הוא ביקש סיוע ואם קיבל, ומה הן מחשבותיו לעתיד. ביאליק תוודרך לשמור על סגנונם ונוסח דיבורם של העדים בעת תרגום העדות לעברית. נוסף על כך התבקש ביאליק לבחון את ההקשר ואת אופיו של הפוגרום, את הרקע החברתי והאידיאולוגי של הפורעים, של עוברי האורח, של הרשויות ושל הקהילה היהודית. ביאליק שהה בקישינב כמעט חודשיים ועסק בעבודת התיעוד שהסתכמה בעשרות מחברות. את העדויות תכנן לעבד לדוח, אולם זה בסופו של דבר לא נכתב. במקומו כתב את הפואמה הידועה בעיר הַרְרָגָה.

רשימת השאלות בתוך: מחברת ראשונה, 'סיפורי ניזוקים ועדי ראייה: רשימת השאלות', ארכיון בית ביאליק.

מיזם התיעוד הזה חנך פריזמה חדשה של פרקטיקה היסטוריוגרפית, שעמדה בניגוד למקובל בשדה המחקר ההיסטורי במדעי היהדות בארצות הדוברות גרמנית. המגמה השלטת בהיסטוריוגרפיה היהודית במאה ה-19 הדגישה את העיסוק בעבר היהודי המרוחק ובהיסטוריה היהודית האינטלקטואלית. לעומתה התמקדה הוועדה באודסה בהיסטוריה בת הזמן, וב'היסטוריה מלמטה', המבוססת על תיעוד של כל שכבות האוכלוסייה היהודית ונכתבת בידי חוקרים אוטוידקטים. דובנוב פיתח דגם זה של כתיבה היסטורית עוד לפני פוגרום קישינב. כבר בשנת 1891, בעקבות גל אנטישמיות בדרום רוסיה, הוא ניסח סדר יום חדש בהיסטוריוגרפיה היהודית. דובנוב טען כי היהודים הם אומה, ולא רק קבוצה דתית. לדבריו, הלאומיות היהודית מבוססת יותר מכול על תודעה היסטורית והיא שאפשרה ליהודים לשרוד כקולקטיב. לפיכך ידע העבר וחקר העבר הכרחיים לשימור הקולקטיב היהודי. דובנוב לא קרא לאימוץ הגישות ההיסטוריות הקיימות במערב אירופה אלא ביקש לייסד סוג חדש של היסטוריוגרפיה יהודית באמצעות שימוש במגוון מקורות: שלא כהיסטוריונים של מערב אירופה, שהתמקדו בשכבת האינטלקטואלים וברישומיהם, ושלא כבני דורו באימפריה הרוסית, שהתמקדו בעיקר במסמכים משפטיים הנוגעים ליהודים, ביקש דובנוב להתמקד ביהודי הפשוט, ברשומות הקהילתיות (פנקסי הקהילה), בזיכרונות וביומנים וכן במסמכים לא יהודיים. כדי להרכיב מסד נתונים רחב לכדי גיבוש תודעה היסטורית קולקטיבית הרחיב דובנוב את מעגל המתעדים ופנה אל 'הנבונים בעם', 'מכל חלקי העם'.

מגמות אלה של תיעוד היסטורי צברו תאוצה עם פרוץ גל האלימות באוקראינה בשלהי מלחמת העולם הראשונה. סוכנויות יהודיות באוקראינה החלו לאסוף מסמכים, ובסוף מאי 1919 נוסדה ועדה, שבין חבריה היה ההיסטוריון אליהו צ'ריקובר. זו פנתה ליהודים מכל קצווי הקשת הפוליטית והחברתית באמצעות העיתונות היהודית המקומית וקראה להם להצטרף למיזם התיעוד ולכתוב את התרשמותם מהאירועים:

"פוגרומים נוראים מתרגשת על כפרים וערים יהודיים והעולם אינו יודע, ואנו עצמנו איננו יודעים או יודעים רק מעט מאוד על המתרחש. אסור להסתיר! יש לספר ולכתוב הכל. חובה על כל יהודי שיצא או יוצא מערי היהודים החרבות לספר על כל מה שראה לבל יאבדו הידיעות"^[2].

מאמצי הוועדה הניבו ארכיון. בשל החשש מאובדן מאגר התעודות והמסמכים, הועבר הארכיון באפריל 1921 לברלין. בתמיכת הג'וינט והוועדה של יהודים אוקראינים בארצות הברית, הודיע הארכיון כי יפרסם שבעה כרכים על אודות הפוגרומים באוקראינה, אך לבסוף יצאו לאור רק שניים. דובנוב, ביאליק, צ'ריקובר ונוספים ביססו את תרבות תיעוד החורבן. ביסודה עמדה התפיסה כי בכוחה של תרבות התיעוד לחזק את כוח העמידה של קהילות היהודים באשר הן בטווח הזמן הארוך, אף יותר מתמיכה חומרית. במידה רבה היא נבעה מאי-אמון ברשויות. התיעוד ביטא את הכמיהה להגנה עצמית, אך גם שימש ראייה לעשיית דין עם הפורעים ולפיצוי משפטי, חשף את האמת ההיסטורית ושימר את זיכרון הקורבנות ועולמם התרבותי^[3].

*

'מתוך אונס — שרפת הנשמה': בסדרת כתבות ששמה 'מתוך אונס', אשר פורסמה בעיתון העברי **הצפירה** שיצא לאור בוורשה וברלין, כתב מ' לזרוב על בסיס תיעוד קורבנות הפוגרום של הפרעות ביהודי אוקראינה בשנים 1917-1920:

"נשמות רצוצות [...] עד היסוד, ושהקרקע המוסרי שעליו היו נשענים לפנים בעת-צרה נשטת מתחת רגליהם, והדבר מובן: ביתו נשרף, אשתו נאנסה, בנו נהרג, בתו נלקחה בשבי ובעצמו הוא ערום ועריה, ומי יעז ויאמר לו, שיש יושר וצדק?! [...] ילד תמים עומד ושואל: 'אבא בשביל מה הרגו החיילים את הדוד?' 'בשביל שהוא יהודי'."

ותשובה זו מרעילה את נשמת הילד, עושה אותו לשפל רוח ולמוג-לב^[4].

לזרוב ממשיך בתיאור תופעות שיש בהן לדידו ביטוי לשפלות רוח של הקורבנות היהודיים: יהודים שהתכחשו לעמם והתלוצצו עם הפורעים — בשעת הפרעות — על היהודים האומללים הנסים מנוסת-חרב; וכן יהודים שעסקו במקח וממכר של חפצי-ישראל הגזולים והשדודים ותשמישי קדושה, שנטמאו ונתבזו'. עוד כתב כי:

"אכן פרחה הנשמה לגמרי מן האומללים האלה! אפסו ותמו מן הארץ הדרישות הלאומיות והיותר אלמנטריות. וכשתשאל יהודי מן השוק, אפילו את המשכיל מלפנים, שלבו היה דואב על חורבן-העם — במה הוא רוצה? תקבל תשובה הדוקרת את הלב: 'בחיים' אני רוצה ואפילו חיי-כלב^[4]."

אין להתעלם מתפיסת עולמו הציונית של כותב דברים אלה, אולם נוסף על הביקורת הציונית, שאפשר לזהותה כשלילת הגולה, יש בתיאור זה משום ביטוי לכאב כן המתאר טירוף מערכות. דברים דומים עולים מניתוחה של נורית תמיר-סמילנסקי לכתביו של מאיר סמילנסקי על הפרעות הנזכרות ביהודי אוקראינה, שבו היא מגדירה את תוכן הדברים 'מניפסטציה [הצגה ברבים] של עולם שנשבר'. לדבריה, המספר ממלא שני תפקידים: את תפקיד שליח הציבור היהודי המעמיד מצבה לעולם שלם שחרב, לעדות ולזיכרון הדורות. וגם את תפקידו של מי שמתבונן בתופעת הרוע מפרספקטיבה א-היסטורית, מיתית. בראייה זו סיפורי הפרעות הם 'מניפסטציה של עולם שנשבר (וספק אם יוכל לתקון), עולם שבו היחסים בין אדם לאדם, בין אדם לבין סביבתו הפיסית ובין אדם לבין מה ומי שמעליו — נשברו) [...] וקשר זה שנותק בפרעות, הותיר את האדם בשטח הפקר של אנרכיה וטירוף מערכות. גלי הפרעות החריבו לא רק את הוויתו הפיסית של עולם שאנן וכליל יופי, אלא גם את האמונה באדם ובהשגחה העליונה[6].'

*

מורשת התיעוד של מזרח אירופה עמדה גם מאחורי ניצני תיעוד השואה, עוד במהלכה. הפעילות החשובה ביותר של תיעוד וכתובה היסטורית על השואה בפולין מיוחסת לד"ר עמנואל רינגלבלום, מייסד ארכיון 'עונג שבת' המחתרתי בגטו ורשה [7]. בארכיון שנחשף בהריסות בית ברחוב נובוליפקי 68 בוורשה לאחר המלחמה נתגלה חומר תיעודי רב שאסף רינגלבלום מאוקטובר 1939 עד אפריל 1943. נמצאו שם מסמכים ותעודות רשמיות, יומנים, זיכרונות, מכתבים, רשימות וגיליונות של עיתונות המחותרת היהודית, וכן גם רשימה ארוכה של תחקירים שיזמו עובדי הארכיון מאותה תקופה: מחקרים דמוגרפיים על פליטים, על מחלות, על מצב הילדים בגטו ועוד [5]. כמו קודמיו ב'מחקר החורבן', גם כאן ניכר המאמץ להגיע לכל שכבות האוכלוסייה. בכל שנות מלחמת העולם היו יוזמות תיעוד נוספות בפולין וברחבי אירופה דוגמת הכרוניקה של גטו לודז', שנועדו לשמש עדות ולספק מקורות למחקר עתידי. במקרים מסוימים, בצרפת למשל, חשבו על מאבק עתידי להחזרת רכוש. עבודת התיעוד המקיפה ביותר בצרפת התנהלה במרכז לתיעוד יהודי בן זמננו (CDJC - Centre de Documentation Juive Contemporaine). בהנהלתו של יצחק שניאורסון, החל לפעול בשנת 1943 בזמן הכיבוש הגרמני וריכז תיעוד של ארגוני הקהילה היהודית בצרפת. בתום המלחמה הרחיב המרכז את עבודת התיעוד וההנצחה[6].

בד בבד עם שחרורה ההדרגתי של אירופה בידי בעלות הברית החלה פעולה מקיפה של תיעוד ואיסוף חומר היסטורי בריכוזי שארית הפליטה והוקמו המוסדות הראשונים לחקר השואה. את התבלטותם של ניצולי שואה מרקע מזרח-אירופי במרכזי התיעוד היהודיים אחרי המלחמה אפשר להסביר במידה מסוימת בהיכרותם הקודמת עם מפעלי תיעוד במזרח אירופה בעשורים שקדמו למלחמת העולם השנייה. בהתאם לפרקטיקות של 'מחקר החורבן' (חורבן פאָרשונג) שהתפתחו בתגובה לאלימות קיבוצית נגד יהודים, גם כאן התמקד התיעוד בנקודות מבטם של הנרדפים, בעיקר באמצעות עדויות ראייה ושאלונים, אך גם באמצעות יומנים, פריטים, חפצים ומקורות לא רשמיים נוספים שנאספו בעת האירועים או מיד עם סיומם. וכמו 'מחקר החורבן', גם לאחר השואה ביקשו המתעדים לגבש ולהוציא לאור את המידע שאספו על מעשי הטבח ולהפיץ זאת בקרב קהל רחב, יהודי ושיאינו יהודי. נקודה נוספת של דמיון בין מיזמי התיעוד היא השימוש בתיעוד לצורך תביעת פיצוי משפטי, חומרי ומוסרי על הסבל שגרמו מעשי האלימות, ולשם בניית תשתית לכתובת היסטוריה עתידית ואפיק ביטוי לאבל ולהנצחת הנרצחים. לצד כמה היסטוריונים בעלי הכשרה, השכלתם של רוב השותפים למפעל התיעוד הייתה מגוונת. אלה וגם אלה ראו במיזם התיעוד מפעל מוסרי קולקטיבי לאומי [7]. רבים מהניצולים ראו בתיעוד האסון חובה מוסרית כלפי הנספים וכלפי הדורות הבאים – לתת פומבי לרצח שחוללו הנאצים ולכתוב את תולדות השואה מנקודת המבט של קורבנותיה. עבור משתתפים רבים ביוזמות התיעוד, היה רישום המאורעות עיסוק עיקרי ודרך התמודדות עם הטראומה[8].

שתי ועדות היסטוריות שהקימו הניצולים והפליטים בלטו לאחר סיום המלחמה: האחת בפולין, בהנהגתו של פיליפ פרידמן, והאחרת בשטח הכיבוש האמריקני במינכן, בראשותם של ישראל קפלן ומשה פייגנבאום. הוועדות ההיסטוריות גבו עדויות, איתרו מסמכים ופרסמו חומרים היסטוריים על השואה. בשנים 1945-1947 הן הצליחו לאסוף אלפי עדויות. הוועדה במינכן פרסמה כתב עת תיעודי בשם פון לעצטן חורבן (מהחורבן האחרון), והוועדה בפולין הוציאה תחת ידה פרסומים רבים ובהם עדויות, מסמכים גרמניים, כתבות ומונוגרפיות על מחנות ההשמדה. בהקשר זה יש לציין גם את מפעל התיעוד בבודפשט (DEGOB) שבמסגרתו ראינו כ-5,000 מהניצולים השבים שהגיעו למשרדי הקהילה בשנים 1945-1946 [9], וכן את מפעלו של דוד בודר, שהקליט כ-130 ראיונות שמע של ניצולי שואה במגוון אתרים ברחבי אירופה [10]. לאחר הקמתו מחדש של יד ושם ב-1953, נפתח בו גם מדור עדויות ומאז שנות השמונים של המאה הקודמת יש כמה וכמה פרויקטים נוספים של תיעוד.

*

בין צורת התיעוד, דהיינו הפונקציה של התיעוד כפי שראו אותה יוזמיה, לבין תוכן כתב היד: רישום המאורעות, תוכנם ורוח הדברים

את התופעה של 'אונס הנשמה' שזיהו כותבים שונים בתיעוד הפוגרומים בתחילת המאה העשרים במזרח אירופה, זיהה עמוס גולדברג ברישומיהם של יהודים בתקופת השואה כ'מוות השני', השמדתו של העולם הסמלי. לדידו:

את המוות השני ניתן לזהות בכתבים שבהם אנו דנים ברגעים שבהם נדמה שרשת המושגים המכוננת את המציאות מאבדת לחלוטין את תוקפה, והקורבן מוצא את עצמו מחוצה לה. מציאות כזו מתרחשת למשל כאשר ניסיונו של הקורבן ועולם המושגים ההיסטורי המוכר לו אינם מסייעים לפענוח ולהתמצאות במציאות החדשה שאליה הושלך [11].

התיעוד ההיסטורי של רגעי החורבן של קהילות ישראל לאורך הדורות אכן מבטא את חוויותיהם המבעיתות שערערו את כל תפיסת עולמם. ואולם אף על פי שתוכן הדברים מעיד על טירוף מערכות, על ניתוק מההוויה האנושית ועל 'אונס הנשמה', שהם ביטויים של חוסר אונים, צורת רישום החורבן כשלעצמה מעידה על המשכיות, על תהליכי רצף של מסורת מזרח-אירופית המבקשת לתעד את האירועים ולהשתמש בתיעוד לצורך הגנה עצמית, משמע לצורכי משפט ותיקון חומרי ומוסרי אשר יגן על הקהילה מהישנות מקרים כאלה.

מיזמי התיעוד, אף שיוזמיהם היו בדרך כלל אינטלקטואלים, נועדו להיות בעלי אופי קהילתי רחב, שאינו מסור בהכרח לאנשים האמונים על הפרקטיקה ההיסטורית. הסוגה ההיסטוריוגרפית השונה של 'מחקר החורבן' התמקדה בתיעוד אירועי סבל והרס קיבוצי בהיסטוריה הקרובה, והתבססה בעיקר על עדויות של עדי ראייה ועל שאלונים שמולאו מיד לאחר האירוע הטראומטי או אפילו במהלכו. המוטיבציה לעבודת התיעוד הייתה האמונה כי פעולה זו תשרת את הצרכים החומריים, החברתיים, הפסיכולוגיים, הפוליטיים והמוסריים של הניצולים בהווה ובעתיד.

*

אין לנו עדיין פרספקטיבה באשר למיזם התיעוד הנרחב למאורעות שבעה באוקטובר, ואולם נראה כי כל מחקר עתידי יידרש לבחינת ההקשרים ההיסטוריים הרחבים של 'מחקר החורבן' ומכלול יוזמות התיעוד היהודיות לאורך ההיסטוריה. בכל מקרה, דומה כי פרויקט התיעוד העכשווי – כמו אז – יותר משהוא מעיד על חוסר אונים, הוא המשכם של מפעלי תיעוד קודמים והוא חלק ממאבק מתמשך על תודעה היסטורית קיבוצית אשר, כדברי דובנוב, מייחדת את הקיום הלאומי היהודי.

ד"ר מלי איזנברג היא מנהלת חטיבת החינוך בבית לוחמי הגיטאות ומרצה במחלקה לתולדות עם ישראל ויהדות זמננו באוניברסיטת בר אילן. ספרה [בתוך מערבולת הימים: משה פראגר, היסטוריון שואה חרדי](#) ראה אור בהוצאת מכון בן-גוריון והוצאת יד-ושם.

---

[1] ההיסטוריון היהודי הפולני פיליפ פרידמן טבע את המונח ב-1947 כדי לתאר את הכתיבה והתיעוד של הניצולים אחרי השואה ולהורות על המקבילות לאסונות קודמים. ראו: ליאורה יוקוש, **אספו ורשמו: התיעוד היהודי של השואה באירופה בשנים הראשונות אחרי המלחמה** (תרגמה מאנגלית מיכל אלפון), יד ושם, ירושלים 2022 (תשפ"ב), עמ' 51, הערה 4.

[2] שם, עמ' 70, הערה 50.

[3] שם, עמ' 75-76.

[4] אי אפשר לקבוע במדויק את מספר האבדות בנפש בקהילות היהודיות בשנים 1918-1921. גור אלרואי העריך שהיו 100,000 הרוגים ופצועים גם יחד. ראו: גור אלרואי, "מפעל לאומי זה אי אפשר להעמידו על החמלה ועל הרחמים": תגובתם של היישוב והתנועה הציונית לפוגרומים באוקראינה בשנים 1918-1920, **עיונים בתקומת ישראל**, 23 (2014), עמ' 414; Jeffrey Veidlinger, *In the Midst of Civilized Europe: The Pogroms of 1918-1921 and the Onset of the Holocaust*, Metropolitan, New York, 2021.

[4] מ' לזרוב, 'מתוך אונס – שרפת הנשמה', **הצפירה**, 3.1.1921, עמ' 2.

[6] תמיר-סמילנסקי נורית, **אבן תזעק**, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2006, עמ' 248-249. וגם: איזנברג מ' וטל ב', 'תיעוד כהתנגדות – כתב יד שתועדו בו הפוגרומים בקהילות ווהלין ב-1920', **עולם מתהפך**, ז (תש"ף), עמ' 65-87.

[7] שלמה נצר, 'שואת יהודי פולין בהיסטוריוגרפיה היהודית', ישראל גוטמן וגדעון גריף (עורכים), **השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי החמישי של חוקרי השואה**, (תשמ"ג), עמ' 91-103.

[5] יש מיזם תיעוד נוסף מראשית הכיבוש הגרמני בוורשה. ראו: מלי איזנברג, **בתוך מערבולת הימים: משה פראגר, היסטוריון שואה חרדי**, מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב יד ושם, ירושלים 2021, עמ' 36-42.

[6] בועז כהן, "הוועידה העולמית לחקר השואה והגבורה בתקופתנו", ירושלים 1947: התמודדות ראשונית של היישוב עם חקר השואה והנצחתה', קתדרה, 125 (תשס"ח), עמ' 100. עוד בנושא

Roni Stauber, 'Philip Friedman and the Beginning of ראשיתו של חקר השואה ראו: Holocaust Studies', in: David Bankier and Dan Michman (Eds.), *Holocaust Historiography in Context: Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*, (2008), pp. 83-102; Ada Schein, "'Everyone Can Hold a Pen": The Documentation Project in the DP Camps in Germany', in: David Bankier and Dan Michman (Eds.), *Holocaust Historiography in Context*, (2008), pp. 103-134; [Laura Jockusch](#), *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*, Oxford University Press, Oxford 2012.

[7] יוקוש, **אספו ורשמו**, עמ' 98.

[8] שם, עמ' 85.

<https://early-testimony.ehri-project.eu/exhibits/show/history-of-collections/degob> [9]

https://voices.library.iit.edu/david_boder [10]

[11] עמוס גולדברג, **טראומה בגוף ראשון: כתיבת יומנים בתקופת השואה**, דביר ומכון הקשרים - אוניברסיטת בן גוריון, אור יהודה 2012, עמ' 1